

MÜASİR AZƏRBAYCAN ROMANINDA NƏSİMİ OBRAZINA MÜRACİƏT

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında Nəsimi obrazına müraciət iki formada özünü büruzə vermişdir. Birinci forma Nəsimi obrazının tam şəkildə açıqlanması ilə əlaqəlidir. Bu tip əsərlərdə Nəsimi obrazı əsərin süjet xəttində siyasi-ictimai, fəlsəfi və dini fikirlərin mübadiləsi üçün fəal istifadə edilir: Qabilin (Q. İmamverdiyev) «Nəsimi» mənzum romanı və İsa Hüseynovun (Muğanna) “Məşhər” romanı. Maraqlı haldır ki, bu tip bədii əsərlərin janr strukturu qarışıq xarakter daşıyır, muxtəlif janrların elementlərini özündə cəmləşdirir. İkinci forma Nəsimi obrazının epizodik xarakter daşmasında özünü büruzə vermişdir. Əgər birinci forma bədii əsərin sətirində ictimai polemikanın aparılması üçün istifadə edilirsə, ikinci forma Nəsimi irsi və onun şəxsi keyfiyyətləri ilə interteksual əlaqəliyi ilə seçilir.

Qabilin (Q. İmamverdiyev) «Nəsimi» əsəri janr xüsusiyyətləri baxımından maraq doğurur. Belə ki, mənzum romanda roman başlanğıcının şeir formasına daxil edilməsi və lirik başlanğıca üstünlük verilir. Mənzum roman “realistik əsərdir, həm xarakterlərin açılmasının məntiqi baxımından, həm də məişətin ətraflı təsvir edilməsi baxımından» [7, 114]. Qabilin (Q. İmamverdiyev) «Nəsimi» əsəri mənzum roman nümunəsidir. Bu irihəcmli nəzm nümunəsi roman və epik başlanğıcın tam açılması ilə fərqlənir. Əsərin əsas münaqişəsi roman xarakter daşıyır - bu insan taleyinin şər qüvvələrə, fələyin əvvəlcədən yazılmış alın yazısına qarşıdurmasıdır. Əsərin janr təbiəti olduqca mürəkkəbdir. Birincisi, bu roman və poema elementlərinin qarışığıdır. İkincisi, əsərə tərcümeyi-hal elementlərinin daxil edilməsidir. «Nəsimi» mənzum romanı orta əsr klassik filosofu, şairi İmadəddin Nəsiminin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Üçüncüsü, əsərdə dram elementləri güclüdür. Təsadüfi deyil ki, «Nəsimi» əsərini tarixi-dramatik poema kimi səciyyələndirmişdilər. Dramatizm öz əqidə və baxışları üzündən vəhşicəsinə öldürülmüş İmadəddin Nəsiminin taleyinin ağırlığından irəli gəlir. Dördüncüsü, «Nəsimi» əsərində Qabil tərəfindən həyata keçirilən bədii uydurma tarixi-fəlsəfi tədqiqatlarla qovuşur. Belə səciyyəvi xüsusiyyətlərə çox vaxt poema-tədqiqatlarda rast gəlmək olar. Əsər Nəsimi irsini və həyatını tədqiq etməsi baxımından maraqlıdır: Nəsimi dövrünün ideya-fəlsəfi konsepsiyaları açıqlanır, həmçinin Nəsiminin həyat və fədakarlığının tarixi açıqlanır, onun silahdaşlarının, yaxınlarının, digər tarixi şəxsiyyətlərin obrazları yada salınmışdır. Qabil xronikalara, qədim əlyazmalara, ədəbi mənbələrə, eləcə də Nəsiminin öz əsərlərinə söykənir. Elmi janrların təsiri barədə də danışmaq olar. Eyni zamanda «Nəsimi» mənzum romanında roman və poema qarışıqlığının üstün mövqe tutmasından, digər janr qarışıqlığının ikinci dərəcəli xarakter daşmasından danışmaq olar. Təsadüfi deyil ki, «Nəsimi» əsərində tərcümeyi-hal, faciə və tədqiqat əsərin ayrı-ayrı hissələrindən asılı olaraq fərqlənilir («Nəsimi» mənzum romanı üç hissədən ibarətdir), halbuki roman və poema elementlərinin qarışıqlığı əsər boyu müşahidə olunur, bu zaman qarışıqlığın məhz bu forması təhkiyənin xarakterini, hadisələrin fabula-süjet xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

İsa Hüseynovun (Muğanna) “Məşhər” romanı Teymurilər dövlətinin banisi, 1370-ci ildə Əmir titulu almış Teymurun, hürufilik təriqətinin əsasını qoymuş sufi alim, şair, filosof Fəzlullah bin Əbi Məhəmməd Nəimi Təbrizinin (1339-1401), Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri İmadəddin Nəsiminin (Seyid Əli Seyid Məhəmməd oğlu İmadəddin Nəsimi, 1369-cu il, Şamaxı - 1417-ci il, Hələb) tarixi dövrünə işıq salan və tarixi şəxsiyyətlərin bədii təəcəssümü kimi kimi diqqəti cəlb edir. “Məşhər” romanında “...Teymurlənglə yanaşı, Nəimi və Nəsimi də böyük fəth kimi canlanır.” [5, 162] İ. Hüseynovun (Muğanna) “Məşhər” romanında həm tarixi şəxsiyyət, həm də müəllif fantaziyasının məhsulu kimi çıxış edən Nəsimi əsərin süjet xəttinin və hadisələrin təsvir

edilməsində yer tutan obrazdır. Yazıçı Nəsimi adının ona necə verilməsini izah etməklə də dahi söz xiridarının canlı obrazını yaratmağa nail olur. Yarandığı gündən özünü Seyid Əli hesab edən Nəsiminin dili ilə bu məsələni yazıçı belə işıqlandırır: “Mənim əcdadım seyid olub. Əli isə övladına Əli qüdrəti diləyən bir sufünün dünyaya gələndə qulağıma pıçıldadığı addır”, “İmadəddin mənim ikinci adımdır. Nəsimi isə, ustad dimağının nəsimidir.”

Romanda Nəsimi Fəzl müridi kimi təsvir edilir. Nəsimi Nəsimini ən parlaq zəkaya malik olan sədaqətli davamçısı kimi görür. Nəsimi ustadı kimi maneələr qarşısında dayanmır, şərtlik onun amalına yaddır. «Tutduğu mübarizə yolu, izlədiyi qayələr Nəsiminin tezliklə Şərqdə hürufizmin banisi olan Nəsimi ilə, onun ailəsi və məsləkdaşları ilə bağlayır. Şirvanşahlar sarayında baş verən hadisələrin, görülən mühüm tədbirlərin əsas iştirakçısına çevirir». [3]

Fəzlin edamı zamanı Nəsiminin dediyi qəzəlin romanda verilməsi də şairin fəaliyyətini bir daha oxucunun gözündə canlandırmaqla, Nəsimiyə olan sədaqət, ehtiramı əksini tapır. Yazıçı Nəsiminin bu qəzəlini tam şəkildə verməklə həm Nəsiminin, həm də Nəsiminin bir-birilərinə olan münasibətlərini verməyə nail olur:

Ey müsəlmanlar, mədəd, ol yar pünhan ayrılır,
Ağlamayım neyləyim, çün gövdədən can ayrılır.
Ey sənəm, hicran əlində naleyi-zar eylərəm,
Gözlərimdən sanasan dəryayi-ümman ayrılır.
Ol səbəbdəndir ki, mən bimarü rəncur olmuşam,
Xəstə könlüm mərhəmi, şol dərdə dərman ayrılır.
Rəngi-çöhrəm zərd olubdur, qamətim həm çün hilal,
Ol günəş üzlü həbibim, ləli-xəndan ayrılır.
Taqətim, səbrim tükəndi, yarsız mən neylərəm?
Əqlimi şeyda qılan ol çeşmi fəttan ayrılır.
Məhşəri-yövmül-hesab, qopdu qiyamət başıma,
Ey Yusuf surətli, məndən piri-Kənan ayrılır.
Ey cigərsuz nari-fırqətdən Nəsimi çarə nə?
Hər kimə nəhnü qəsəməna çün əzəldən ayrılır.

İ. Hüseyinovun (Muğanna) “Məşhər” romanı Yaxın və Orta Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda geniş yayılmış hürufilik təriqətinin tərəfdarı olan Nəsiminin kamil formada təqdimi ilə diqqəti xüsusilə cəlb edir. İ. Hüseyinov (Muğanna) bunu Nəsiminin onun irəli sürdüyü SafAğ elmi ilə bağlayır: “Nəsiminin yaydığı hürufilik SafAğ elminin hərflər altında gizlədilmiş variantıdır.” [2, 284]

Romanda Nəsiminin nakam məhəbbətinə də toxunulmuşdur. Şairin sevnən, həm də nakam aşiq kimi obrazı ilə tanış oluruq: “...şair Şamaxını tərk edib gedib. Əvvəlcə dedilər Bakıda, Şeyx Fəzlullahın qızına aşiq olub və qızı ona vermədikləri üçün Məcnun kimi çöllərə düşüb. Sonra dedilər şeyxin kitablarını oxuyub hürufi olub, teymurilərin dağıtdıqları şəhərlərdə, obalarda dolaşır.”

Nəsiminin öz rübailərindən istifadə edilərək onun Fatma ilə olan sevginin ağrısı oxucuya çatdırılır:

Həmdülillah, yarımın gördüm üzün,
Dilruba dildarımın gördüm üzün.

Nəsiminin rübaisi məzmun baxımından orijinallığı ilə fərqlənir. Ümumiyyətlə, şairin rübailərində hürufiliyin müddəaları, fəlsəfi görüşləri məntiqli şəkildə təqdim edilir. Qeyd etmək istərdim ki, yazıçı üçün hürufiliklə SafAğ elmi eyni məfhumdur: “Fədailərə SafAğ elmi – Hürufilik dərsi keçiblər.” [2, 279]

Fatmanın “təcridi ayaqlayıb gəlməsi”ni qiymətləndirən Nəsimi sevgilisinin bu cürətli addımını belə dəyərləndirir:

Mərhaba, ey bəhri-zatın gövhəri-yekdanəsi,
Şəmi-vəhdətdir cəmalın kün-fəkan pərvanəsi.

A. Hüseynov Nəsimini hürufi kimi qiymətləndirməsinə baxmayaraq, onun bir aşiq kimi obrazının formalaşmadığına toxunaraq qeyd etmişdir: «Hürufi mübəlliği, məslək döyüşçüsü Nəsimi sevən, məhəbbəti yolunda iztirab keçirən Nəsimidən daha yaxşıdır. «Əzəmi işlər əzabkeşinin» surəti «əzəmi məhəbbət qulunun surətindən daha vüsətlidir. Elə amal fədaisinin xarakterindəki həmin xüsusiyyəti, onun bətnindəki ictimai hislərin qabarlılığını, varlığına hakim kəsilən dünya qayğılarının əzəmətini nəzərə aldıqda, əsərin ümumi faciəsi fonunda həmin məhəbbət xəttinin (Nəsimi - Fatma) də uğursuz aqibətinin labüdlüyü aydın olur.» [5, 159]

Ədəbiyyatşünaslar və tənqidçilər İsa Hüseynovun (Muğanna) “Məşhər” romanını gah tarixi romana, gah tarixi-fəlsəfi romana, gah da tarixi-tədqiqat romanına aid etmişdilər. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixiliyi, tarixi faktları əks etdirən romanların janr xüsusiyyətləri ətrafında mübahisələr səngimək bilmir. Belə ki, məşhur tarixi şəxsiyyətlərin tarixi prosesdəki fəaliyyətləri və yeri haqqında dərin məzmun və konfliktlərlə, konkret dövrün hadisələrini ümumiləşdirilmiş şəkildə qələmə alınması özünü romanda daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Müasir mərhələdə tarixi faktları əks etdirən roman janrı hibrid janr konstruksiyaları yaradaraq, sənədli, publisistik və elmi janrlarla fəal qarşılıqlı əlaqədə olması nəticəsində növlərarası janr qarışıqlığı əsas yer tutmaqla janr konstruksiyaları formalaşır. Sənədli və bədii janrların qarşılıqlı əlaqə formaları özünü müxtəlif şəkildə büruzə vermişdir. Bu özünü ilk növbədə, sənədin (tarixi faktın) bədii mənasının yenidən işlənilməsi, müasir dövrdə “müstəqil estetik məna alması” [6, 421] ilə səciyyələndirilir.

İsa Hüseynovun (Muğanna) “Məşhər” romanını qələmə alarkən, Suriyada mövcud olan faktlar əsasında qələmə alınması faktı müəllifin “Nəsimi” kinosunun çəkilməsi barədə xatirələrində qeyd olunur. “Mən Nəsimi haqqında heç nə bilmirəm” deyən yazıçının “Nəsimi” filminə ssenari yazmağı ilə bağlı xatirələrində müəllif qeyd etmişdir: “Məlum oldu ki, Xalq şairi Rəsul Rza Hələb şəhərinə bir aylıq məzuniyyətə göndərilib ki, Nəsimi haqqında Suriyada mövcud olan materialların hamısını yığıb gətirsin. Rəsul Rza Hələbdən qayıdanda məni yenə Mərkəzi Komitəyə çağırdılar. Nəsiminin iki “Divan”ı əsasında çap olunmuş böyük şeirlər kitabını və azərbaycancaya tərcümə olunmuş bir aləm material – məqalələr, jurnal məlumatları verdilər və mən Nəsimini öyrənməyə girişib, əvvəlcə roman yazmağa başladım.”

Nəsimi obrazı epizodik olaraq bir sıra müasir bədii əsərlərdə də öz əksini tapır. Məsələn, Aqil Abbasın “Dolu” romanında. Bu romanda müəllifin tarixə baxışında müşahidə edilir: “Əzrayıl yalnız göy üzünə qalxdıqdan sonra yadına düşdü ki, Tanrının Həmid Sultanovu öldürmək haqqında əmrini yerinə yetirməyib və cəzalanacaq, özü də ağır cəzalanacaq. Çünki ikinci dəfəydi ki, Tanrının yazısını pozurdu. Birinci dəfə bu əmrə Nəsiminin dərisi soyulanda pozmuşdu, o böyük şairin canını bir saat əvvəl almışdı ki, Şeytanın Övladlarının verdiyi işgəncəni hiss eləməsin...”

Aqil Abbasın “Dolu” romanından fərqli olaraq, İsa Hüseynovun (Muğanna) “Məşhər” romanında Nəsiminin edamından, yaxud da Hələbdə diri-diri soyulması haqqında məlumat verilmir. Nəsiminin edam edilməsi bu gün də mübahisəli məsələlər kimi diqqət mərkəzindədir. Nəsiminin diri-diri dərisinin soyulmadığı fikrini ilk dəfə Rəsul Rza söyləmişdir. Hələbdə Nəsiminin qəbrini ziyarət edən Rəsul Rzanın Hələb kitabxanasından əldə etdiyi kitabda qeyd edilmişdir ki, “820 hicri (1417 miladi). Bu ildə Hələb şəhərində yaşamış mürtəd Nəsimi öldürülmüşdür. O, hürufilərin şeyxi idi. Hələbdə yaşamış bu şeyxin tərəfdarları çox idi. Onun təriqət tərəfdarlarının artdığını görəndə Sultan əmr edir ki, onun boynu vurulsun, dərisi soyulsun və dar ağacından asılsın.” [4, 144] Xilafət dövrünün və VII-XIII əsr Azərbaycan tarixinin tədqiqatçısı kimi elmdə iz qoymağa nail olmuş mərhum akademik Ziya Bünyadov böyük mütəfəkkir şairi İmadəddin Nəsiminin ölümü ilə bağlı araşdırmalarının [1] nəticəsi olaraq, Nəsiminin edam olunması və dərisinin diri-diri soyulması haqqında məlumatları təkzib etmişdir. Z. Bünyadov Nəsiminin necə öldürülməsi ilə bağlı faktların az olmasını da qeyd etmişdir.

Dünya ədəbiyyatında da Nəsimi obrazına müraciət edilir. Bir sıra romanlarda bu obraz tam acıqlanmasa da əsərin obrazlar palitrasına daxil edilir. Sovet rus nəsrinin görkəmli nümayəndəsi

Sergey Borodinin (1902-1974) tarixi və bədii təxəyyülün məhsulu olan «Səmərqəndin ulduzları» ümumi adı ilə dərc olunan trilogiyasında cərəyan edən hadisələrin bir qisminin Azərbaycanda (Şirvan, Qarabağ, Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan) baş verməsi, müxtəlif tarixi şəxsiyyətlər və hadisələr təsviri edilir. S. Borodinin «Səmərqəndin ulduzları» trilogiyasının birinci cildi «Topal Teymur» (1965), ikinci cildi «Yürüş tonqalları» (1965), üçüncü cildi «İldırım Bəyazid» (1968-1969) adlanır. Nəsimi obrazına da S. Borodinin «Səmərqəndin ulduzları» trilogiyasının iyirmi fəsildən ibarət «Yürüş tonqalları» adlı ikinci kitabda, Nəsiminin Teymurləng istilasına qarşı mübarizəsinin təsvirində rast gəlinir. «Yürüş tonqalları» romanının «Şirvan» fəslində Nəsiminin dialoqunun yer alması diqqətdən yayınmır. S. Borodinin «Səmərqəndin ulduzları» trilogiyasında Şirvanda Teymurləngin nəvəsi Xəlil Sultanın Nəsiminin məclisində iştirak etməsi və qəzəllərini dinləməsi epizodu da maraq doğurur. Ümumiyyətlə, Orta əsr şərq mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, tarixi məqamlarını təsvir edən hər iki əsərdə, yəni S. Borodinin «Səmərqəndin ulduzları» trilogiyası və İ. Hüseynovun (Muğanna) «Məhşər» romanında Nəsimi obrazını tədqiq edərkən, ikinci roman daha çox “ədib haqqında roman” kimi də diqqəti cəlb edir. Məhz İ. Hüseynovun «Məhşər» romanında Nəsimi obrazı özünün bütün mahiyyəti ilə oxucuya çatdırılmışdır. Nəsimi rus yazıçısı Anatoliy İvanovun “Əbədi çağırış” roman-epopeyasında da xatırlanır. Müasir rus yazıçısı Pavel Zaqrebalının “Roksolana” (bu əsər əsasında məşhur “Möhtəşəm əsr” kinoseriyalı çəkilmişdir) romanında əsas qəhrəman Roksolana Nəsimi ilə maraqlanır. Ona Nəsimi haqqında məlumat verilir, Nəsiminin əsərlərindənən parçalar oxunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsimi obrazı təkcə romanlarda yox, eyni zamanda digər janrlarda qələmə alınmış əsərlərdə də öz əksini tapmışdır: B. Vahabzadənin “Fəryad” mənzum dramı və “Zülmətdə işıqlar” mənzum pyesi, F. Aşurovun “Nəsimi” pyesi, N. Xəzrinin “Mənim babam baxan dağlar” poema-dialogu, R. Rzanın “Son gecə”, Söhrab Tahirin “Karvan gedir” və Ə. Salahzadənin “Od heykəli” lirik-romantik poemaları, R. Xəlilin “Nəsimi kimi”, M. İsmayılın “Nəsimi”, Ə. Kürçaylının “Nəsimi”, M. Misirin “Nəsimiyə tapınarıq”, İ. Səfərlinin “Nəsimi”, Ə. Tudənin “Nəsimi”, C. Novruzun “Nəsimi”, R. Rzanın “Nəsimiyə”, Q. Nəcəfzadənin “Nəsiminin heykəlinə”, F. Sadıqın “Böyük Nəsimiyə”, Mahcamalın “Nəzirə”, K. Kələntərlinin “Pəncərəm açıldı”, H. Bağiroğlunun “Baxıb hər tərəfə görürlər məni”, M. Sinelnikovun “Nəsimi”, T. Məmmədovun “Nəsimi”, İ. İsmayılzadənin “Heykəl Nəsiminin monoloqları”, X. Alovulun “Dözüm”, İ. Daquqlunun “Böyük insan, şair Nəsimiyə”, E. Mehdiyevin “Qəlblərdə tutmusan qərar” şeirləri və s. Nəsimi obrazına maraq həmçinin incəsənətin digər sahələrində də özünü göstərmişdir. Bəstəkar F. Əmirovun “Nəsimi dastanı” baleti (1973), bəstəkar C. Cahangirov “Nəsimi” kantatası (1973), Nəsimiyə həsr olunmuş “Nəsimi” bədii filmi (1973), rəssam M. Abdullayevin Nəsiminin portretini (1973) çəkməsi fikrimizə əyani sübutdur.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Şərqşünaslığı” jurnalı. 2009. № 1;
2. Əlibəyli B. İkinci mətn // Böyük xanənişinlə üz-üzə. Bakı, “Təhsil”, 2016;
3. Əlimirzəyev X. Nəsimi və tarixi roman məsələsi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 18 iyun, 1977;
4. Hələb tarixinə dair materiallar. VII cild.;
5. Hüseynov A. «Məhşər» haqqında qeydlər. «Azərbaycan» jurnalı, №2, 1987;
6. Палиевский П.В. Роль документа в организации художественного целого / П.В. Палиевский // Проблемы художественной формы социалистического реализма. В 2 т. – М., 1971. – Т. 1;
7. Чичерин А.В. Идеи и стиль (о природе поэтического слова). – М., 1965.